

ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗМІСТ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПЕРІОД ПОБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (1921–1930 РОКИ)

*С. О. Науменко,
Інститут педагогіки АПН України*

Постановка проблеми. Аналіз змісту підручників не лише розкриває зміст і структуру їх та виявляє їхні позитивні сторони і недоліки, а й лежить в основі періодизації шкільної освіти, бо зміст підручників відповідає навчальним програмам. А перелік навчального матеріалу в програмах залежить від шкільної освіти в країні й різниться у різні історико-педагогічні періоди.

Історико-педагогічні дослідження дають змогу глибше розуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, встановлювати їхні чинники і зв'язки та оцінювати сучасний стан педагогічного процесу і виявляти напрями його подальшого реформування. Зокрема, аналіз географічного змісту підручників для початкових класів періоду побудови української радянської системи освіти (1920-1931 роки) допоможе у створенні й перевиданні підручників з географії у період переходу школи на 12-річний термін навчання.

Аналіз останніх досліджень. Розгляду підручників ХХ ст. присвячені: а) праці співробітників лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України (Дічек Н. П. та ін.); б) дисертаційні роботи (Кодлюк Я. П., Пометун О. І., Розлуцької Г. М. та ін.).

У працях В. П. Корнеєва й О. В. Корнеєва та дисертаційних дослідженнях Л. І. Мельничук й І. М. Шоробури проаналізовано сучасні й колишні підручники з географії, у тому числі й для початкової школи 1920-1931 років.

Формулювання цілей статті. У статті проаналізовано підручники з географії для початкових класів періоду побудови української радянської системи освіти (1920-1931 роки).

Основна частина. На початку 1920-х рр. Україна увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (надалі СРСР). З цього часу і до 1930-х рр. тривав період побудови української радянської системи освіти.

Цей період характеризувався незначним впливом Москви на шкільну освітню та ін. політики Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

У 1920-1930 роках найголовнішими ознаками шкільної освітньої політики в УРСР були: 1) встановлення національної (української) 7-річної трудової школи з двома ступенями: чотирирічної (початкової) і трирічної; 2) створення загальної, обов'язкової і безплатної початкової освіти; 3) введення нових методів навчання.

Згідно з новими методами (комплексним, лабораторно-бригадним) навчальний матеріал об'єднувався не за предметами (вони були ліквідовані), а за темами. При цьому в кожній темі об'єднано знання, уміння і навички з усіх навчальних предметів. Назви і зміст тем були присвячені сезонним явищам або революційним святкам, наприклад, «Зимові роботи на селі», «Паризька комуна» та ін. [12].

Нові методи навчання заперечували існування стабільних підручників. Їх замінювали «журналами-підручниками», «бюлетенями», «газетами-підручниками», «розсипними підручниками», «робочими книгами» та ін. Причому в кожному куточку країни створювали свою краєзнавчу літературу.

За даними П. Г. Терехова нові підручники активізували пізнавальну діяльність учнів, але не були спрямовані на передавання систематизованих знань з основ наук [13, с. 43-45]. Тобто, в них було обмаль наукового матеріалу. Проте багато місця займали інструкції, наприклад, як боротися з мухами, доглядати курей тощо. В нових підручниках не завжди враховували і вікові особливості учнів. Вони не забезпечували функцію систематизації й контролю. Якість і поліграфічне оформлення їх часто були низькими.

У період побудови української радянської системи освіти нові методи навчання використовували не у всіх початкових школах. Як зазначав Н. К. Гончаров, у ці роки «одна школа працювала за комплексним методом, інша – за лабораторно-бригадним, третя використовувала стару систему уроків по 45 хвилин» [2, с. 260]. Тобто, існували початкові школи, в яких навчання проводилося за предметами і користувалися стабільними підручниками. За стабільними підручниками навчалися і на початку 1920-х років, бо лише з 1923 року нові методи навчання було введено у початкові школи України.

У 1920-1930-х роках переважна більшість стабільних підручників були україномовними. В цей період у навчальних закладах України викладали українською мовою. Але більшовицький уряд дозволяв користуватися у початкових школах: а) перевиданими українською мовою російськими підручниками, наприклад, підручниками з географії для початкових класів

Науменко С. О. Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921–1930 роки) / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 522–532.

Г. І. Іванова; б) створеними у цей період новими україномовними й російськомовними підручниками, серед яких – «Основи географії» В. Гериновича, «Географія» О. А. Івановського, «Первая ступень географии и краеведения» Г. І. Іванова і Г. Г. Іванова, «Початкова географія і елементи краєзнавства» П. Постоева і Ф. Федюченка.

«Початковий курс географії» Г. І. Іванова у трьох частинах [3; 4; 5] майже нічим не відрізнявся від «Начального курсу географии» [7; 8; 9]. Так, жодних змін не зазнали друга і третя частини підручника.

Перша частина «Початкового курсу географії» [4], на відміну від російськомовного видання, містила інформацію про Україну. Ця інформація розміщувалася в а) розділах з фізичної і математичної географії світу і «Короткому огляді України»; б) ілюстративному матеріалі; в) апараті організації засвоєння. Наприклад, у розділах з фізичної і математичної географії світу розповідалося про українські річки, низовини тощо: «Мало чи не вся Україна лежить на рівнині [4, с. 8]», «Дніпро утворює пороги на своїй середній течії...» [4, с. 13], «Торф'яні болота трапляються й на Україні...» [4, с. 16] та ін. Хоча в підручнику поняття з фізичної і математичної географії світу пояснювали переважно на прикладах географічних об'єктів Європейської Росії.

Розділ «Короткий огляд України» було розміщено в кінці книжки. В ньому були описи природи (поверхні, клімату, річок, ґрунтів, рослин, тварин), населення і його праці, господарства України.

Географічні об'єкти України (план Києва, ілюстрація української природи, два малюнки українських міст і чотири – праці українців) зображувалися на 8% малюнків (8 з 93) підручника. Взагалі в книжці було 93 малюнка, серед яких – 19 малюнків-креслень об'єктів математичної географії (глобуса, опуклості моря тощо), 21 – об'єкт фізичної географії (будови гори, вулкана та ін.), 43 – ілюстрації природи та 10 – населення.

У «Початковому курсі географії: Частина 1» Г. І. Іванова містилася єдина карта – Фізична мапа України, які склав і накреслив П. Тимошок. Ця карта мала градусну сітку. На ній було: а) нанесено державні й етнографічні межі України; б) позначено і підписано найбільші населені пункти і найголовніші річки України; в) за допомогою шкали висот і глибин зображено форми рельєфу суходолу і морів.

Апарат організації засвоєння підручника був представлений запитаннями і завданнями для учнів. Вони були спрямовані на пізнання учнем рідного краю (приміром: «зміряйте», «накресліть», «запишіть»,

«пригадайте») та на роботу з картою, наприклад: «Показати Дніпро. На якій височині він починається і в яке море вливається?» [4, с. 12]. Розміщено апарат організації засвоєння у текстах підручника і після кожної теми.

Взагалі «Початковий курс географії: Частина 1» Г. І. Іванова [4] як і «Начальный курс географии: Часть 1» [7], побудовано за методичними принципами: «від близького до далекого» і «від найпростішого до найскладнішого». Тобто, на початку підручника вміщено інформацію про географічні об'єкти, які учень міг побачити в рідному краї, наприклад, про горизонт і його сторони, форму земної поверхні тощо. Після цього – про паралелі й меридіани, рух Землі навколо своєї осі й навколо Сонця тощо. Цей матеріал вивчали в класі за допомогою глобуса, телурія, карт.

У першій частині «Початкового курсу географії» вміщено додаткові географічні оповідання. Вони доповнювали і розширювали зміст основних текстів підручника, показували, що географічна інформація може бути і в літературних творах. У книжці додаткові географічні оповідання об'єднано у розділ «Оповідання з географії» [4, с. 89-119], який подано в кінці підручника. В основних текстах містилися посилання на те чи інше оповідання цього розділу.

Друга і третя частини підручника «Початковий курс географії» [3; 5] Г. І. Іванова, на відміну від першої частини, були типово «краєзнавчими». Тобто, вони розповідали про природу, населення і господарство частин світу (Азії, Африки, Америки, Австралії) (у другій частині підручника) та Європи (у третій частині). Причому, описи частин світу і Європи вміщено у двох оглядах: загальному та огляді країн і територій. У першому і другому випадках в описах повідомляли про місцеположення території, її рельєф, клімат, води, рослинність, тваринний світ, населення, його побут і працю.

У підручнику огляд країн і територій частин світу і Європи зроблено не за однаковими показниками. Так, Азію поділяли на Північну, Центральну, Східну, Південну, Західну; Африку – на Єгипет, країни Атласу, Сахару, Область саван і тропічних лісів та ін.; Америку – на країни (Північно-Американські Сполучені Штати, Мексику, Канаду) і території (Середню Америку, Кордильєрські країни); Австралію – на державу і острови [3]; Європу – на півострови, краї й країни за трьома основними групами народів Європи (слов'янськими, романськими і германськими): Балканський п-ів, Болгарія, Югославія, Греція, Прикарпатський край та ін. [5]. Це плутало учнів та не давало їм змогу виділити найтипівіші ознаки територій частин світу і Європи.

Багатий ілюстративний матеріал другої і третьої частин «Початкового курсу географії» [3; 5] допомагав засвоювати зміст основних текстів. Так, наприклад, у другій частині містилося 22 ілюстрації природи частин світу, 12 – їх рослин, 19 – тварин, 88 – населення і його заняття, 7 – міст (їхній вигляд, визначні місця) та 12 чорно-білих карт: розподілу опадів, рослинності, населення, тварин тієї чи іншої частини світу. У третій частині вміщено три чорно-білі фізичні карти (Європи, Франції й Скандинавії) та дві кольорові карти (фізична карта Європи і карта політичного огляду Європи).

Апарат організації засвоєння другої і третьої частин підручника являв собою запитання і завдання для учнів репродуктивного і творчого характеру. Наприклад, «Повінь починається влітку (чому?)» [5, с. 8], «Пригадайте, в яких зонах лежить Азія, Африка, Америка, Австралія» [5, с. 12], «Пофарбуйте на цих мапах море й суходіл» [5, с. 5]. Розміщувався він у текстах книжки та після параграфів.

У «Початковому курсі географії: Частина 3» вміщено розділ «Додаткові таблиці до роботи» [5, с. 173-179], який складався з 24 таблиць. Кожна таблиця містила цифрові дані, наприклад, щодо площі й чисельності населення країн та завдань до них, наприклад: «накресліть діаграму...», «порівняйте...» тощо. За допомогою цих таблиць відбувалося порівняння площі країн, чисельності населення їх тощо, що значно полегшувало засвоєння матеріалу.

Отже, перекладений українською мовою підручник з географії у трьох частинах Г. І. Іванова був пристосований до українських початкових шкіл. Так, зазнала певних змін перша частина підручника. Зокрема, в ній було додано матеріал про природу, населення і господарство в Україні.

У «Початковій географії і елементах краєзнавства» П. Постоева й Ф. Федюченка [11], як і в першій частині «Початкового курсу географії» Г. І. Іванова [4], на останніх сторінках підручника вміщено розділ «Короткий огляд Української Соціалістичної Радянської Республіки». Цей розділ давав інформацію про географічні об'єкти УРСР, а саме: поверхню, вітри, води, річки, рослини, тварини, населення, промисловість, транспорт, політичний устрій та адміністративний поділ.

На початку підручника П. Постоева і Ф. Федюченка вміщено розділи з курсу фізичної і математичної географії світу («Земля, на якій ми живемо. Про форму Землі»; «Поверхня Землі. Поверхневі води. Життя моря. Підземні води»; «Атмосфера»; «Короткий огляд земної кулі по карті півкуль»; «Люди»).

Підручник «Початкова географія і елементи краєзнавства» містив також: а) додатковий текст; б) ілюстративний матеріал; в) апарат організації засвоєння. Додатковий текст книжки становили оповідання («Оповідання про кругосвітні подорожі», «Подорож краплини води», «Як жила я на березі моря» тощо). Вони доповнювали і розширювали зміст тем. Розміщувалися вони майже в кожній темі.

Ілюстративний матеріал підручника був представлений чорно-білими малюнками і картами. На малюнках зображено об'єкти математичної географії (план, глобус тощо) та природи, рослини, тварини, населення і його працю, міста світу і України. Жоден малюнок підручника не мав підписів. Але, в основних текстах автори книжки робили посилання на ту чи іншу ілюстрацію, наприклад, «Іншу картину уявляє берег низький (див. мал. 39)» [11, с. 66].

У «Початковій географії і елементах краєзнавства» П. Постоева й Ф. Федюченка було дві карти: чорно-біла карта «Сенчанського району на Полтавщині» в тексті [11, с. 13] та кольорова карта півкуль у додатку. За допомогою карти «Сенчанського району на Полтавщині» відбувалося знайомство молодших школярів з картою та її умовними знаками. Так, на ній були позначені й підписані річка Сула, хутори, станція, повіти і волості. Біля карти подано завдання для учнів, наприклад, «Через які села протікає р. Сула?» [11, с. 13]. На кольоровій карті півкуль був зображений рельєф суходолу і океанів (за допомогою шкали висот і глибин) та підписано океани, моря, частини світу, острови, півострови, річки, озера та ін. Ця карта нічим не відрізняється від нинішніх карт.

На наш погляд, «Початкова географія і елементи краєзнавства» був би цікавішим і кориснішим для молодшого школяра, якби в ньому була карта УРСР.

Апарат організації засвоєння підручника – запитання і завдання для учнів творчого і репродуктивного характеру: «Що є на малюнкові школи, того немає на плані й навпаки. Що це й від чого саме?» [11, с. 12], «Скільки паралелей можна провести між екватором і полюсом на таких віддаленнях одна від одної: на 10^0 ...?» [11, с. 18], «Які ґрунти в околиці вашого села?» [11, с. 61]. У книжці він об'єднаний у рубрики: «Запитання», «Запитання, спостереження», «Запитання, спостереження, вправи», які вміщено майже після кожного параграфа.

В основу створення підручника «Основи географії» В. Гериновича [1], як і першої частини «Початкового курсу географії» Г. І. Іванова [4], було

Науменко С. О. Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921–1930 роки) / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 522–532.

покладено методичні принципи: «від простого до складного» і «від близького до далекого». Так, наприклад, інформація про горизонт і його сторони, план, поверхню, населення і його заняття тощо містилася на початку підручника; про Землю (її форму, рухи, води суходолу тощо) і про Всесвіт («Про комети», «Про зорі» та ін.) – в кінці. У підручнику подано матеріал про географічні об'єкти України, наприклад, про її ґрунти [1, с. 9].

В «Основах географії» В. Геринович використав цікавий методичний підхід щодо назв географічних об'єктів. Так, автор книжки не тільки перелічив їх назви, а й подав інформацію про те, де вони розташовані на карті. Так, наприклад, «В Чорне море втискається суходіл чотирикутним півостровом, що зветься Кримський; він сполучається з суходолом вузькою Перекопською шийкою» [1, с. 34]. Такий методичний підхід допомагав молодшим школярам запам'ятати розміщення географічного об'єкта на карті.

В «Основах географії» апарат організації засвоєння вміщено після кожного параграфа. Він являв собою запитання і завдання для учнів репродуктивного і творчого характеру: «Що таке обрій?» [1, с. 5], «Які вітри віють на Україні?» [1, с. 24], «Відшукай місце Одеси, Полтави, Харкова, Кам'янця на Поділлі, Катеринослава і Львова на земній кулі» [1, с. 53].

З сучасного погляду, великим недоліком підручника «Основи географії» В. Гериновича є відсутність ілюстративного матеріалу.

Підручник «Первая ступень географии и краеведения» Г. І. Іванова і Г. Г. Іванова [10], як і «Основи географії» В. Гериновича [1], було створено за допомогою методичних принципів «від простого до складного» і «від близького до далекого». Але в ньому, на відміну від «Основа географії», розповідалося тільки про географічні об'єкти СРСР, а саме про рельєф, води суходолу, клімат, рослинність і тваринний світ, населення і господарство в СРСР.

Зміст підручника майже повністю складався з робіт, які були представлені завданнями для учнів. Наприклад, «Знайдіть в околицях села (міста) оголення, тобто не покриті ґрунтом місця і зберіть зразки гірських порід» [10, с. 25], «Креслення плану села» [10, с. 185], «Обробити поле для посівів ярових хлібів (восени або весною)» [10, с. 192]. Деякі роботи автори книжки поставили у розділи: «Роботи, які вимагають безпосереднього керівництва викладача» [10, с. 185] і «Роботи на шкільній ділянці» [10, с. 192]. Кожне завдання складалося з опису, в якому учням пояснювали як

Науменко С. О. Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921–1930 роки) / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 522–532.

його треба виконувати: «Екскурсія на хлібне поле. Вийди на поле перед початком жнив... Обдивись ділянки хлібів біля дороги...» [10, с. 59].

Майже до кожного завдання автори книжки додавали ілюстрацію, представлену малюнком, картосхемою або картою. Взагалі в підручнику налічувалось 16 чорно-білих карт. 12 карт книжки (карта Московської губернії, Спрощена карта Європейської частини СРСР, дельти Волги, рослинних поясів СРСР, України і Північнокавказького краю, Чорного моря, Європи та ін.) розміщено в тексті підручника, а 4 карти – в кінці (карти Азіатської і Європейської частин СРСР, карта СРСР і карта півкуль). На картах Азіатської і Європейської частин СРСР, СРСР і півкуль були позначені кордони країв та підписані найголовніші моря, океани, річки тощо.

Підручник «Первая ступень географии и краеведения» містив передмову і параграф «Довідкові книжки по сільському господарству» [10, с. 202]. В передмові Г. І. Іванов й Г. Г. Іванов давали вчителі географії вказівки щодо змісту книжки та розроблення того чи іншого параграфа. Наприклад: «Проробка глави «Поверхня землі» вимагає практичних занять в полі... Після короткого огляду СРСР за типовими ландшафтами в нашій книжці йде вивчення про форму Землі» [10, с. 3-5]. Зміст параграфа «Довідкові книжки по сільському господарству» становили перелік книжок з сільського господарства (Серебреников. «Как улучшить луг» [10, с. 202]).

Матеріал підручника «Географія» О. А. Івановського [6] був повністю присвячений курсу фізичної географії. Тобто, в ньому розповідалося про океани, моря, материки, основи, півострови, форми земної поверхні, води суходолу тощо. Інформації про Україну та СРСР в ньому не було.

У підручнику О. А. Івановського вміщено багато таблиць та ілюстрацій. Таблиці (поділу частин світу за величиною [6, с. 6], площі півостровів [6, с. 13], найбільших островів [6, с. 12-13], найдовших річок світу та їх басейнів [6, с. 44-45] та ін.) допомагали у порівнянні розмірів частин світу, островів, річок тощо. Ілюстративний матеріал книжки – чорно-білі малюнки природи («Фьорд в Норвегії» [6, с. 81], «Гренландський льодовик» [6, с. 40] та ін.) та дві карти (карта суходільної і водної півкуль [6, с. 5] та карта західної і східної півкуль [6, с. 125]). На карті суходільної і водної півкуль зображено північну і південну півкулі та підписано частини світу і океани; на карті західної і східної півкуль – відповідно, західна і східна півкулі з позначеними і підписаними океанами, найбільшими морями, частинами світу, найбільшими і найголовнішими горами, річками, півостровами і країнами (Китаєм, Арабією, Персією) без виділення їхніх

Науменко С. О. *Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921–1930 роки)* / С. О. Науменко // *Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України.* – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 522–532.

кордонів. На наш погляд, малий розмір карти західної і східної півкуль (масштаб карти 1:120 000 000), внаслідок якого підписи на карті – дуже дрібні й погано читаються, суттєво зменшував їх практичне використання і значення.

З сучасного погляду, підручник «Географія» О. А. Івановського містив ряд недоліків, серед яких: 1) відсутність апарату організації засвоєння; 2) подання великої кількості назв географічних об'єктів: «Найбільші гірські хребти в Азії – Гімалаї, Каракорум, Куень-Лунь, Тіень-Шан та Гіндукуш...» [6, с. 28], «Сюди (до помірних озер) належать Ладозьке, Онезьке, Сайма, в Америці Горішне, Мічіген, Гурон, Ірі, Онтаріо та ін.» [6, с. 71].

Отже, у 1920-1930-х роках у підручниках з географії для початкових шкіл України розповідалося про географічні об'єкти України, СРСР і світу. Але в деяких підручниках – лише про СРСР («Первая ступень географии и краеведения» Г. І. Іванова і Г. Г. Іванова та Г. І. Іванова, Г. Г. Іванова і Б. Г. Іванова) або світ («Географія» О. А. Івановського). Зміст підручників був побудований за допомогою методичних принципів «від близького до далекого» і «від простого до складного». Ілюстративний матеріал підручників з географії, представлений малюнками, картосхемами і картами, допомагав у засвоєнні географічної інформації, а апарат побудови засвоювання перевіряв знання, уміння і навички учнів та вчив їх користуватися картою, спостерігати за явищами і об'єктами природи тощо.

Висновки. У період побудови української радянської системи освіти (1920-1931 роки) географія була однією з основних навчальних предметів у початкових школах України. Зокрема, на її уроках вивчали географічні об'єкти рідного краю, України, СРСР, світу і Всесвіту.

Викладання у школах проводили українською мовою. Тому в цей період не лише створювали україномовні підручники з географії, а й перевидавали українською мовою російські підручники.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геринович В. Основи географії (для ужитку 3 і 4 класи). – Кам'янець на Поділлі : Друкарня т-ва «Дністер», 1920. – 83 с.
2. Гончаров Н. К. Очерки по истории советской педагогике. – К. : Изд-во «Радянська школа», 1970. – 363 с.

Науменко С. О. Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921–1930 роки) / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 522–532.

3. Іванов Г. І. Початковий курс географії. – Частина друга : Азія, Африка, Америка й Австралія. – 7-е вид. – К. : Державне видавництво України, 1928. – 155 с.

4. Іванов Г. І. Початковий курс географії. – Частина перша / Переробив для українського видання проф. В. П. Буданов. – К. : Державне видавництво України, 1924. – 120 с.

5. Іванов Г. І. Початковий курс географії. – Частина третя : Європа. – К. : Державне видавництво України, 1929. – 184 с.

6. Івановський О. А. Географія / За ред. проф. О. С. Федоровського. – Харків : «Молодий більшовик», 1931. – 128 с.

7. Іванов Г. И. Начальный курс географии. – Часть 1-я. – 9-е изд. – СПб. : Издание Г. И. Иванова, 1912. – 160 с.

8. Іванов Г. И. Начальный курс географии. – Часть 2-я : Азия, Африка, Америка, Австралия. – СПб. : Издание А. П. Сланского и Г. И. Иванова, 1906. – 132 с.

9. Іванов Г. И. Начальный курс географии. – Часть 3-я : Европа. – 3-е изд. – СПб. : Издание Г. И. Иванова, 1912. – 170 с.

10. Іванов Г. И., Іванов Г. Г. Первая ступень географии и краеведения. – 7-е изд. – М.-Ленинград : Государственное издательство, 1928. – 209 с.

11. Постоев П., Федюченко Ф. Початкова географія і елементи краєзнавства. (Для молодших груп шкіл соціального виховання). – К. : Всеукраїнський кооперативний книговидавничий союз «Книгоспілка», 1925. – 152 с.

12. Програми першого концентру сільських трудових шкіл : Допоміжні матеріали та орієнтовочні схеми розгортання комплексів порадики Наркомосу. Вид. 1925 року на 2-й триместр (для трудшкіл Волинської округи). – Житомир, 1926. – 61 с.

13. Терехов П. Г. Работа Учпедгиза по изданию географической литературы // География в школе. – 1947. – № 4. – С. 43–45.

В статтє представлен анализ учебников по географии для начальных классов в период создания украинской советской системы образования (1921-1930 годов).